

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

GELENEK GÖRENEK VE
İNANÇLAR

KARAKALPAK KÜLTÜRÜNDE TABU VE ÖRTMECELER

Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR¹

GİRİŞ

Örtmece, öfenizm vd. terimi, pek çok araştırmacının konuyla ilgili yazdığı yazılarda yeterince tanımlanmış ve açıklanmıştır². Biz, tekrara düşmemek için ayrıntıya girmeyeceğiz. Ancak örtmecenin mahiyetini bir kez daha hatırlatmak adına şunları söylemek yerinde olacaktır:

Örtmece, “Söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelere, kavramların, başka kelimelerle daha uygun ve edepli bir biçimde anlatılması, edebikelam” (TDK, 2011: 1860); “Dolaysız bir biçimde söylenmesi uygun görülmeyen bir olguyu örtmek dolaylı yoldan anlatma.” (Vardar: 2002: 156); “Kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dillerde rastlanan bir deyişim olayıdır.” (Aksan, 1998: 98). Başka bir deyişle örtmece, “Anlam değişmediği hâlde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır.” (Demirci, 2008: 22).

1 Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. TDE Böl. Denizli; Manas Üniversitesi Edebiyat Fak. Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Bişkek/ KIRGIZİSTAN

2 **Örtmece üzerinde Türkiye Türkçesinde ve Türk lehçelerinde yapılan başlıca çalışmalar şöyledir:** Saadet Çağatay, “Türk halklarında Tabu ve Örtmece (euphemism) Sözcükleri” ve “Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu”; Turgut Akpınar, “Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeleri”; Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükleri ve Örtmece”; Işıl (İnce) Özyıldırım, “Türkçede Örtmece Sözcükleri Üzerine”; Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları”; Gülden Sağol Yüksekaya, “Türklerde Ölümün Algılanışı ‘Ölmek’ Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle”; Hayriye Bilginer, “Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar”; Arzu Oyarkılıçgil Ateş, “Dilde Tabu ve Örtmecenin Yeri Üzerine”; Kerim Demirci, “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”; Ahat Üstüner, “Örtmece Sözcükleri İlgili Terimler” ve “Örtmecelere Bağlı Alıntılar”; Seyfullah Türkmen, “Türkçedeki Örtmece Sözcükleri”; Aysel Güneş, “Mizah Dergilerinde ve İnternette Küfürlü Sözcüklerin Yazımları”; Aylin Koç “Hastalık İsimlerinde Örtmece”; Ferhat Karabulut ve Gulmira Ospanova, “Örtmece Sözcüklerinin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi”; Arzu Çiftioğlu Çabuk “Örtmece Kavramı ve Hayvan Adlarından Örtmece Oluşumu”, “Türkçede Örtmece Sözcüklerinin Oluşum Yolları”; Adem Aydemir “Divanü Lûgatit-Türk’te Örtmece Sözcükleri Üzerine”; Kuban Seçkin “Şecere-i Terakime’de Ölüm Örtmecesi”; Gülmira Ospanova “Necip Fazıl Kısakürek’in Şiirlerinde Örtmece”; Gülmira Ospanova “Muhtar Avezov’un Hikâyelerindeki Örtmecelerin Türkiye Türkçesine Anlam ve Yapı Bakımından Çevirisi”; Servet Karçığa “Dede Korkut Kitabında Örtmece Sözcükleri Üzerine Bir İnceleme”; Fatma Ateş “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Örtmece İfadeleri/Güzel Adlandırmalar”; Türkçedeki örtmece sözleriyle ilgili Türkiye dışında yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Türkmencede S. Altayev; Özbekçede A. İsmatullayev, Nodira Kuchkarova; Azerbaycan Türkçesinde N. M. Cabbarov; Kazakçada A. K. Ahmedov; Altaycada N. A. Yayimova gibi.

Konu üzerinde araştırma yapan araştırmacılar, “güzel adlandırma”nın zıddı olan “kötü adlandırma”yı [dysphemism, gizli örtmece (Üstüner)] da örtmece kapsamında kabul etmişlerdir.³

Tabu ve örtmeceler hakkındaki fikirleri dil bilimciler, genel olarak üç ana gruba ayırmaktadır. Bunlar:

1. Örtmeceler, ilkel inanç ve düşünceler etkisinde meydana gelmiştir. Bu yüzden **tabu** ile örtmece arasında sıkı ilişki vardır. Bunların bir kısmı toplumun kültürel gelişmesine bağlı olarak ortadan kalkmıştır.
2. Örtmeceler, bir dil olgusu olarak pasif sözlüksel (leksik) tabakayı oluştururlar.
3. Örtmeceler, konuşma / yazma sırasında başvurulması gerekli olan bir üslup biçimi, ifade tarzıdır.

Böylece örtmeceler, ilk etapta leksikolojinin sahasına girmiş kabul edilse de aynı zamanda üslup bilimin de sahasına girmiş olmaktadır.

Tabular ve buna bağlı olarak ortaya çıkan örtmece dili / üslubu, bazen kalıcı bazen geçici özellik taşıyor. Genellikle dinî düşünceye dayalı olan veya dinî inancın parçası olan insan ve nesnelere ilgili tabular kalıcıdır. Bunun dışında insana bağlı, beşerî davranış, karakter ve unsurlara dayalı olan örtmece dili (leksikolojisi) geçici olabilmektedir. Ölüm, hastalık, müstehcenlik, cinsiyet organları veya onların aktiviteleri, yani toplumda ayıp sayılan şeyler; önceleri mahiyeti bilinmeyen tabu haline getirilen ancak sonraları tabuluktan çıkartılan bitki, hayvan ve eşyalarla ilgili oluşan örtmece söz ve ifadeler de geçici örtmeceler kapsamındadır.

Tabuları, birkaç çeşide ayırmak mümkündür:

Hayvan Tabusu: Türkler arasında bazı hayvanlar tabu olarak kabul edilir. Onların adının söylenmesi vb. eylemler, uğursuzluğa, felakete, ölüme sebep olur diye düşünülür. Bu yüzden onların adları doğrudan söylenmez. Örneğin aslen “*börü*” adını taşıyan hayvana Türkiye Türkçesinde *kurt*, *dik kulak* gibi isim verilmesi, bu kapsamdadır. Karakalpaklar arasında da benzer bir durum görülür. “Börü”nün bir adı *kök jal* (“boz yele” yani “erkek kurt”)dır. *Kaskır* sözü de kurt yerine kullanılır. Bir yılan türüne *buzawbas* denmesi de yılan tabusuyla ilgili olmalıdır. *iyt tiy-* (Birin gözünü hastalanmak, gözünü akmak) ifadesi ve çocuklara *itbay* (kötü adlandırma) şeklinde ad verilmesi de *it* tabusu ile ilgili olmalıdır. Türkiye Türklerinde de bu tür adlandırmalar mevcuttur. Konuyla ilgili olarak Gülensoy’un makalesine bakılabilir.⁴

İnsan tabusu: Han, padişah, bey gibi halkı yöneten kişiler; yaşı ulu bilgeler, evliyalara (pirler), yeni doğan çocuklar, hastalar, ölümler, insan tabusunu oluşturan unsurlar olabilmektedir.

Bitkiler, her türlü eşyalar/nesnelere: İnsanların kişisel eşyaları, her türlü tehlike ve korku veren şeylerden korunma amaçlı kullanılan eşya ve malzemelerdir. Türklerde *kayın ağacının* kutsal kabul edildiği gibi.

³ Bk. Demirci, 2008: 29; Kröll, 1984: 12; Üstüner, 2009: 169; Bilginer, 2001: 445 vd.

⁴ GÜLENSOY, Tuncer (1999), “Türk kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi”, *Türk Dili*, S. 565, Ocak, Ankara.

Tabular genellikle **korku, istenmeyen/sevilmeyen olaylar ve bazı şeylerin ayıp kabul edilmesi** gibi **psikolojik sebeplere** bağlı olarak ortaya çıkar.

Tanrı veya tanrısal varlık olarak kabul edilen güçlerle ilgili korku ve korkuya dayalı bir saygı geliştirilmiştir toplumlarda. Bu yüzden bu güçlü varlıkların adları veya ilgili olduğu düşünülen eşyaları, tabulaştırılır. Tanrı'nın adı/adları her yerde ve her zaman açıkça söylenmeyebilir. Onun yerine Tanrı'yı ima eden ifadeler kullanılır. Mesela tuvalette, banyoda vb. uygun olmayan yerlerde *Allah* lafzı söylenmez, belki onun yerine "*Yaradan, adına kurban olduğum*" gibi ifadeler tercih edilir; cin vb. varlıkların yerine üç harfli gibi ifadeler kullanılır. Melek vb. varlıkların isimleri açıkça söylenmeyebilir. Karakalpaklar, *Azrail* için *jan alğış* "can alıcı melek" ifadesini de kullanırlar. Karakalpak Türkleri, lohusalık döneminde kadına musallat olacağına inanılan ve Türkiye Türklerince *albastı* olarak adlandırılan varlığa **albaslı** (Genellikle kadınlara musallat olduğuna inanılan cin, şeytan gibi varlık, albastı) demektedirler. **Bädik** denilen, insan ve hayvanlara hastalık getirdiğine inanılan mitik bir varlık da tabulaştırılmış varlıklardan biridir. Bu yüzden de hastaları iyileştirmek amacıyla söylenen şiirlerin bir türünün de adına **bädik** denmektedir (bunu halk tabipleri veya falcılar kullanır). Bunlar, adları söylendiğinde insanın başına bir şey geleceğinden korkulan ve bu yüzden adları "örtülen" ifadelerdir; yani kaynağını tabudan, tabusal korkudan alan örtmecelerdir.

Kadınlar da Türk toplumunda sakınılan, korunması gereken değerli varlıklardır. Bu yüzden onların özel adları, özel eşyaları da bir nevi tabulaştırılmıştır. Anadolu'nun bazı yerlerinde ve diğer Türk topluluklarında kadının özel adını söylemekten imtina etme, bunun en açık göstergesidir. Bu yüzden genel olarak "kadın" cinsi, ima, ad aktarması vb. yollarla konuşma diline getirilir. Karakalpaklar arasında **kadın/aile** konusunda şu örneklerle rastladık:

bası baylawlı: sahibi olan, adamı olan, başı bağlı (kadın). **bası bos:** henüz sahibi veya eşi olmayan kız veya erkek, başı bağlanmamış, evlenmemiş. **jeñgey:** yaşlı kadın. **jesir:** kocası ölmüş kadın, dul kadın. **jetim-jesir:** anne babasız çocuk veya kocası ölmüş kadın, dul-yetim. **näsiybeniñ köteriliwi:** erkek ve kadının ayrılması. **naşar:** kadın ve kızlar. **zayıp:** erkeğin eşi, evli kadın.

Aynı durum, kadınlar tarafından eşinin veya diğer aile büyüklerinin (kayınpeder vd.) isminin söylenmemesi şeklinde de karşımıza çıkmaktadır:

Ağa: kadınların kocalarına hitap tarzı. **Kişi:** kadının eşi, koca, zevç.

İstenmeyen/sevilmeyen olay ve varlıklar, her toplumda mevcuttur. Bunların açıkça söylenmesi de sakıncalı, tehlikeli bulunabilir. Hastalık isimleri, ölüm olayları gibi. Karakalpak Türkleri arasında da adları açıkça söylendiğinde, söyleyenin bir felakete, belaya veya o hastalığa maruz kalacağına inanılan hastalıklar bulunmaktadır. Bu yüzden de söz konusu **hastalık isimleri** örtmece mantığıyla çeşitli mecazi ifade yollarıyla yeniden adlandırılır:

bawırqurt: insanların ve canlıların bağrında görülen (uzun bir kurt sebebiyle ortaya çıkan) bir tür hastalık. **bezgek:** sıtma hastalığı. **et qaş-:** hastalanmak, zayıflamak, yorgun düşmek. **gübirtkeyli:** tırnağa düşen irinli yara, tırnak yarası hastalığı. **ısıtpa,** sıtma hastalığı. **iyt jegi:** bir tür hastalık, it yarası. **jaqbas:** zaman zaman çıkan ve depreşen eski hastalık. **jamanlatıw:** hayvanlarda görülen bir hastalık. **jötel: 1.** solunum yolları-

nın, ciğerin üşütülmesi sonucu oluşan hastalık. **2.** Üşütmekten dolayı sesini kaybetmiş insanın az çok sesini çıkararak konuşması. **kök jötel:** ağır “jötel” (solunum yollarının üşütülmesi) hastalığı. **köksaw:** akciğer hastalığı, verem. **qağındı,** ciğeri sıkıştırıp rahatsız eden (nefes almayı güçleştiren ve insana sıkıntı, acı veren) bir hastalık. ***qağındı tiygir:** “hasta olasin, hastalıklara kalasin” anlamında bir kargış, beddua sözü. **qaltıratpa:** Sıtma hastalığı, sıtma sebebiyle titreme. **qaraqaptal:** insanlarda ve atın aygır olanında görülen bir cinsel hastalık. **qaratalaq:** yılkıda görülen bir hastalık. **qılaw:** Hayvanların dilinde çıkan hastalık; (ağız. İnsanın bıyığı gibi tüy, kıl.) **qıltamaq:** Boğazdan yemek geçirmeyen, boğazı tıkayan bir hastalık, gırtlak hastalığı. **qışıma:** **1.** İnsan ve hayvanlarda görülebilen, kaşıntı hastalığı, kaşıntılı deri hastalığı. **2. Ağız.** Kendi başına hareket edemeyen, istediğini tek başına yapamayan kişi, uyuz. **qorasan:** hayvanlarda görülen çiçek hastalığına benzer bir hastalık. **qoyanşiq:** Aniden insanı şaşkına çeviren veya bayılta sancılı hastalık. **Qurşañıq:** **1.** Genellikle hayvanlarda görülen bir hastalık. **(2. ağız.** Kötü huylu insanlara verilen bir sıfat.) **Maqaw:** ağız. Bir hastalık adı. ***maqaw pestey:** kötü hastalığa benzer, “maqaw” hastalığı gibi. **Martıw:** kendini kaybetme, albastı hastalığı. **merez:** bir tür hastalık (vücutta yaralar çıkar.) **mıspıl:** Boyun veya damak bezlerinin irinleşip aktığı bir hastalık. **Ötlew:** Bir iç hastalığının adı. **Pes:** **1.** Kötü hastalık, ağır hastalık. **(2. Kötü, iflah olmayan, adı. 3. Kavgacı, huysuz.) pısqırıq:** **1.** Nefes almayı zorlaştırıp hırıltıdan bir hastalık; hasta. **(2. Hırıltı sesi.) saratan:** **(1. Yaz mevsiminin ilk ayı, en sıcak ay. 2. Şemsî yıla göre dördüncü ay; 22 Haziran 21 Temmuz arası.) 3. Tıp.** Bir boğaz hastalığının adı. **Sarıw:** bir hastalık adı. **sarıy:** Bir tür hastalık. **sarsıq:** Yara, irin, hastalık; dert. **sazba: jürek sazba:** Bir tür kalp hastalığı, kalp ağrısı. **sırqas:** hasta. **sırqat,** Hasta. **soqır:** **1.** Gözleri görmeyen, kör. **(2. ağız.** Cahil, beceriksiz, elinden iş gelmeyen.) ***Soqır işek:** Bir tür bağırsak hastalığı. **Soz:** zührevî hastalıkların, cinsiyet organında görülen bir türü. **süzek:** Bir tür hastalık. **şeşek:** **1.** Hasta, sayrı. **2.** İnsanların yüzünde hastalıktan dolayı çıkan leke, yara, sivilce, çiçek. **şikäs I:** **1.** Hasta. **(2. Zarar, ziyan; felaket.) şoñqayma:** Bir tavuk hastalığı. **talma:** Bir tür bayılma hastalığı, sara hastalığı. **terletpe:** Vücut ısısının yükselmesi sonucu ortaya çıkan bir hastalık. **tımaw:** Grip hastalığı. **tırıspay:** Bulaşıcı bir hastalık adı. **Tışqaq:** midenin bozulması sonucu oluşan iç hastalık, ishal. **tilden qal-: a)** Konuşmamak, konuşma yeteneğinden (özellüğinden) ayrılmak. **b)** Şiddetli hastalık sebebiyle bayılmak veya konuşamaz duruma gelmek. **tili kelme-: a)** Konuşmamak, söz söyleyememek. **b)** Hastalıktan iyileşmemek, hastalığın düzelmemesi. **Topalañ:** hayvanlarda görülen bir ağrı, hastalık. **Toppılı:** *kon. dil.* Bir tür hastalık, bir hastalık adı. **Tömenle-:** hastanın kötüleşmesi, halsizleşmesi. **tönbek:** Midenin şişip ağrıdığı bir hastalık, bir tür mide hastalığı. **Tutanaq:** bayılıp ağızdan köpük çıkartan bir hastalık, tavşancık hastalığı. **Uşpa:** hayvanlarda görülen bir hastalık. **Zıyan:** sinir ağrısı, sinir hastalığı.

Ölümlle ilgili olarak Karakalpak Türkleri arasında görülen örtmece karakterli ifadeleri şu şekilde tespit ettik:

äjel: Ecel, ölüm, ölüm vakti. **bir ayağı görde bir ayağı jerde bol-:** İyice yaşlanmak, ölecek hâlde olmak. **bas ket-:** Ölmek, kurban olmak, başı gitmek. **dem pittı (dawsıldı):** Öldü, nefesi bitti. **dün'yadan qayt- (öt-):** Ölmek, dünyadan göçmek. **gör awzınan**

qayt-: Ölümden dönmek, ölümden zorla kurtulmak. **jerle-**: Ölüyü gömmek, defnetmek. **köz jum-**: *ağız*. Ölmek. **Jan tapsır-**: ölmek, canını teslim etmek. **Köz jum-**: Ölmek, dünyaya gözlerini kapatmak. **qan**: *ağız*. ölüm, ecel. **Qara kiy-**: Ölü evinin kadınlarının kara elbiseler giymesi. **Qaytis bol-**: 1. Ölmek, vefat etmek. **Qaza**: ölüm, ecel. **qaza bol-**: Ölmek, bu dünyadan geçmek. **Qaza jet-**: eceli gelmek, öleceği zamanı gelmek. **qaza tap-**: Ölmek, vefat etmek. **qazağa uşıra-**: ölmek, vefat etmek. **Müsiybet**: Ölüm. **nabıt**: Ölüm, ecel. **şiyrin jannan keş-**: ölüme razı olmak, tatlı candan geçmek. **şiyrin jani közine körin-**: üzülme, acı çekmek, tatlı canı gözüne görünmek. **zawal**: Ölüm, zeval; ceza.

Karakalpaklar arasında (Kazak, Kırgız ve diğer bazı halklarda da görülür) *esittirüw* denilen bir halk edebiyatı türü vardır ki, özellikle ölüm olaylarını ölenin yakınlarına haber vermek için oluşturulan metinlerdir. Eski devir Karakalpak halkının tarihinde savaş ve kırgınlar çoktur. Bu devirler, kiminin babadan, kiminin anadan ayrıldığı zamanlardır. Onların çoğu da halk kahramanları olup, onların ölümünü "ıştırmek", çok müşkül bir hadise idi. Bu yüzden de bunun gibi insanların ölümünü duyurmak için, halk içinde itibarlı bey, sözünde usta kişiler, şair ve ozanlar seçilirdi. Onlar, vuku bulan hadiseyi (ölümü) hemen söylemeyip, sabırla ve akıllıca, üstü kapalı bir şekilde, imalı olarak ifade ederlerdi.

Mesela Cengiz Han'ın çocuğu Çuçi Han öldüğü zaman, Kıpçak ozanı Kotan:

Teñiz bastan bılğandı, deniz baştan bulandı,

Kim tıñğizar he hanım! Kim durultur he hanım!

Terek tüpten jıǵıldı, ağaç dipten yıkıldı,

Kim turğizar he hanım! Kim kaldırır he hanım! demiş. Buna cevap olarak Cengiz Han:

Teñiz bastan bılğasa, deniz baştan bulansa,

Tıñğizar ulım Joşıdur! Durultacak, oğlum Çuçi'dir!

Terek tüpten jıǵılsa, ağaç dipten yıkılsa,

Turğizar ulım Joşıdur! Kaldıracak, oğlum Çuçi'dir!

diye cevap verir. Bundan sonra Ozan Kotan, aynı sözleri tekrarlar. En sonunda han:

Közimniñ jası tögildi, gözümün yaşı döküldü,

Sum paymanam tolmasın, som peymanem dolmasın.

Kabırğam kattı sögildi, kaburgam katı söküldü,

Joşı ölgen bolmasın. Çuçi ölmüş olmasın.

diye ağlar. Han'a bir anda "Çocuğun öldü" demek mümkün olmadığından, bu, o devirdeki halkın düşünüp bulunduğu bilgece bir fikirdir.⁵ **İşte esittirüwler** de bu anlamda **örtmece** kapsamına girmektedir.

Ayıp sayılan bazı düşüncelerle ilgili Karakalpak Türkleri arasında görülen örtmecelere şu örnekler verilebilir:

Kadının hamileliğiyle ve doğumla ilgili olarak söylenen örtmeceler:

Bosan-: hamile kadının çocuğunu doğurması. **Boyına hâmile pit-:** hamile olmak. **Hâmle pit-:** Hamile olmak. **buwaz-:** 1. Karnında yavrusu olan, gebe (hayvan). 2. Hamile (kadın). **jüklü:** Hamile, gebe, yüklü. **eki qabat:** Yüklü, hamile, gebe. **Köz jardı:** doğurdu. **küni tol-:** doğum yapma zamanının yaklaşması, kadınların doğurma zamanlarının gelişi. **Qaqsal:** doğurmayan kadın, kısır kadın. **Qursağ köter-:** hamile olmak, gebe kalmak. **Perzent köter-:** hamile olmak, yüklü olmak. **şâmpiy-:** Hamile olmak, gebe kalmak.

Cinselliğe dayalı olarak söylenen örtmeceler:

Etek: *ağız*. Belden aşağı kısım, avret yeri. **Etegi kel-:** kızların ergen olması, çocuk doğurma özelliği kazanması, cinsiyet bezlerinin uyanmaya başlaması. **Haram:** cinsel ilişkiden sonra yıkanmayan, pis, cünüp. **Jınıs:** erkek veya dişilerin cinsiyet organı.

Cinsel organların aktiviteleriyle ilgili olarak söylenen örtmeceler:

Arqa taspa: hayvan pisliliği, ters. **dalağa şıq-:** *ağız*. Tuvalete çıkmak. **dâret:** Dışkı. **dâretî sın-:** Abdest almadan önce tuvalete çıkmak, tuvaletin, yapmak. **dâret sındır-:** Tuvalette çıkmak, abdest bozmak. **Ülken dâret:** Büyük abdest. **Japa:** hayvan tezeği. **Japala-:** büyükbaş hayvanın dışkı çıkarması, tezeklemek. **Köllet-:** *ağız*. Yatağa bevletmek, işemek. **Qumalaq:** Koyun, keçi, tavşan, deve gibi hayvanların pisliliği, tezeği. **Qumalaqla-:** koyun, keçi, deve gibi hayvanların dışkı çıkarması. **Mayquyırq:** *ağız*. İnsanların kuyruk-sokumu yeri, popo.

Edebe aykırı durumların ifadesinde kullanılan örtmeceler:

Ġar: yoldan çıkmış kadın, orospu. **jezökşe:** kötü yoldaki kadın; fahişe. **jorğa:** *ağız*. Az çok oynaşmaya, cilveleşmeye meyli olan kadın. **Küyewsımaq:** *ağız*. Kadının dostu, oynaşı. **oynaş:** Oynaş, metres; kadın veya erkeğin nikâhsız yaşadığı kişi. **Sallaqı:** Edepsiz, hayâsız, namussuz (kadın için).

Araştırmacılar, örtmeceleri, meydana geliş biçimleri açısından genel olarak üçe ayırmaktadırlar:

1. **Anlamlarına göre oluşan örtmeceler**
2. **Şekle dayanan örtmeceler**
3. **Ödünçlemeler yoluyla oluşturulan örtmeceler**

5 K. Mambetov, Karakalpakların Etnografyalık Tarihi, Nökis "Karakalpakstan", 1995, s.158

1. Anlama dayalı olarak oluşan örtmeceler

Anlama dayalı olarak oluşan örtmecelerin pek çok yolu vardır. Bunlar da daha ziyade mecaza dayalı olarak oluşturulurlar. *Teşbih, istiare (deyim aktarması, eğretileme), mürsel mecaz (ad aktarması)* gibi. Mecaza dayalı olmadan oluşturulan örtmeceler de vardır: *abartı (mübalağa), ironi, ima* gibi.

Karakalpak Türkçesinde de anlama dayalı olarak yaratılan örtmece örnekleri bulunmaktadır. Bunları şu şekilde gösterebiliriz:

1.1. Abartı yoluyla

a) Olduğundan büyük gösterme

Bädqırnaq: Zengininin evinde çalışan hizmetkâr kadın, cariye. (kötü adlandırma yoluyla

b) Olduğundan küçük gösterme

Erşeñ: üvey çocuk. (Kadının, başka bir erkekten olan ve annesiyle kalan çocuğu).

Etşi: 1. Hayvan kesen adam, kasap. 2. Hazır eti satan kişi.

Näzik jol: zor, çetin, ağır yol.

1.2. Ad aktarması yoluyla

Aqsaqal: 1. Yaşlı, sakalı ağarmış olan. 2. Belli bir bölgede (köy, kasaba vb.) yöneticilik yapmak üzere seçilmiş olan kişi, yerel idareci.

Aqsaqallı: ak sakalı olan, yaşlı.

Dalağa şıq-: a) evden dışarı çıkmak, içeriden açık havaya çıkmak. b) *ağız*. Tuvalete çıkmak.

Eteğine sal-: çocuk doğuramayan kadına, gelecekte çocuğu olur ümidi ve inancıyla o karı kocanın akrabalarının kendi çocuklarını (evlatlık) vermesi.

Jalmawız: 1. (*mit.*) Masalarda karşılaşılan ve insanoğluna düşman olan yaratık veya güç. 2. Açgözlü, doyumsuz. 3. *ağız*. Zalim, kan dökücü, düşman. 4. *ağız*. Halk inancına göre kendi çocukları öldükten sonra tek başına kalıp çok yaşayan yaşlı insanlar.

Jarğanat: yarasa.

Jol tart-: sefere çıkmak, yola çıkmak.

Juwapqa tart-: suçlamak, sorumlu tutmak.

Köz jüyrık: zeki, ferasetli gözü uzağı gören.

Mıyıq tart-: tebessüm etmek, gülmek, bıyık altından gülmek.

Qabağı tart-: alnı kırışmak.

Qanı buziq: kanı bozuk, aslı kötü, sütü bozuk.

Qosayaq: iki ön ayağı kısa, arka ayaklarıyla kuyruğu uzun tarla faresi.

Sanem: 1. Put; (tapılacak kadar) güzel kadın.

Särwi: 1. Servi ağacı. 2. *ağız*. Boylu poslu, endamlı kadın.

Süyek: ölünün vücudu, kemik.

Şaşına oral-: âşık olmak.

Tabaq tart-: yemek vermek, yemek yedirmek, ikram etmek.

Tösek jañar-: tekrar evlenmek, ikinci kez evlenmek.

1.3. Teşbih (Benzetme) Yoluyla

Qaraqurt: Örümceğe benzer kara renkli zehirli bir böcek.

1.4. İstiare (eğretileme) yoluyla

Şağawıq: *ağız*. Adeta ısırarak konuşan, dili keskin, konuşması yılan gibi sokan. (Kelimenin gerçek anlamları: 1. Diş veya dili ile sokan. 2. Kabuklu meyve vb. şeyleri, içini yemek için ustaca kıran, delen)

Aydarha: *ağız*. Düşman. (Kelimenin gerçek anlamı, konuşma dilinde geçen, efsane ve masallarda rastlanan büyük yılan, ejderhadır.)

1.4.1. Renk Adları Kullanılarak Yapılan Örtmeceler

Bunlarda teşbih, mürsel mecaz gibi mecaza dayalı olarak oluşturulma söz konusu olmakla birlikte renk unsuru ön plâna çıkarılmıştır. Başka bir deyişle renklerin semantiğinden yararlanılmıştır. Bazıları şunlardır:

Aq köz: saf; aptallık derecesinde saf olan.

Aq üyli bol-: sürgüne gönderilmek, yeri değişmek.

Boz bala: yaşı gelmiş ama evlenmemiş çocuk, bekâr genç

Jalğız qara: *ağız*. bir iri hayvan.

Qara qağaz: bir kişinin, düşmanın ölüm emrinin yazıldığı kâğıt, ölüm fermanı.

Qızıl gegerdek: tartışma, münakaşa. **qızıl gegerdek bol-:** Çok sert atışmak, atışma yapmak.

Sarı qarın: orta yaşlı geçmiş kişi.

1.4.2. Organ Adlarıyla Yapılan Örtmeceler

Göz

Közbayla-: aldatmak, kandırmak, gözünü bağlamak. **Köz jar-:** doğurmak. **Köz alart-:** Gözünü belerterek bakmak, kötü kötü bakmak. **Köz boyawşılıq:** göz boyama, aldatma, kandırma. **Köz jum-:** Ölmek, dünyaya gözlerini kapatmak. **Közden jas tök-:** Ağlamak, gözünden yaş dökmek. **Közi alaqla-:** Şaşırmaq; korkmak. **közi jetpe-:** anlayamamak, bilememek, gerçeğin farkına varamamak. **Közi sarğay-:** çok beklemek, beklemekten gözleri sararmak. **Közi suwıqlaw:** Sertleşme, merhametsizleşme, rengi değişme. **közin jasart-:** Gözünden yaş dökmek, ağlamak. **Közine jas al-:** Ağlamaklı olmak, gözleri yaşarmak. **Közine körset-:** a) Korkutmak, gözdağı vermek b) Hatırlatmak, gözünde canlandırmak. **Közine şöp sal-:** Hainlik etmek, aldatmak. **Aş köz:** a) Açgözlü, dünyaya, mala mülke doymayan b) Doymak bilmeyen, obur, açgözlü. **Güllü köz:** ak düşmüş göz; gözüne ak düşen kişiye halk, "Gözünün güllü var." diye de söyler. **tawıq köz:** Karanlık çökmeye başladığı zaman gözü görmeyen kişi. (İçki içenin çocuğu "tavuk gözlü" olurmuş diye halk arasında batıl bir inanış vardır.) **Közsiz:** 1. *ağız.* Kör. 3. *ağız.* Akılsız, fikirsiz, düşüncesiz, basiretsiz. **Közsizlik:** Düşüncesizlik, basiretsizlik. **közine qum quyl-:** Ölmek. **Şiyrin janı közine körin-:** Üzölmek, acı çekmek, tatlı canı gözüne görünmek. **közi uyasınan şıq-:** Korkmak, korkudan gözleri dışarı fırlamak.

Kulak

Ger qulaq: Kulağı ağır işiten veya sağır. **Qaraqulaq:** Aslanın veya kaplanın geldiğini haber veren kedi soyundan kaplan düşmanı yırtıcı bir hayvan. **Qulağınan kün körin-:** Çok azmak, zıvanadan çıkmak.

Dil

Til baylan-: Söyleyememek, dili bağlanmak. **Tilli:** 1. Güzel konuşan, hatip, sözünde usta. 2. *ağız.* Olur olmaz konuşan, edepsiz.

Kol "el"

Ala qol: Adaletsiz, eşitlik gözetmeyen. **Qoltığına suw Bürk-:** öfkesi dinmek, sakinleşmek. **Jekke qollı:** a) Evinde işe yarayan kimsesi olmayan. b) Sadece kendisi, tek başına. **qattı qollı:** Bir şeyi parasız vermeyen, cimri, eli sıkı. **Qolğa tüs-:** Yakalanmak, ele düşmek, tutuklanmak. **Qolı qısqa:** Yetişmezlik, kifayetsizlik, azlık, darlık. **Qollı bol-:** Kaybolmak, çalınmak. **Qolastı:** Bir memleketin veya idarenin yönetimine belli miktarda insanların veya coğrafyanın girişi, ona tabi oluşu, tabilik. **Qollı:** Yok olan, kaybolan, çalınan. **Qolılı et-:** Hırsızlatmak, çaldırmak. **Qollı qıl-:** Aldırmak, çaldırmak, hırsızlatmak. **Qolı tar:**

Cimri, eli sıkı.

Gegirdek “gırtlak”

Gegirdekke suw bürk-: tartışmak, atışmak, vuruşmak; bağırarak konuşmak, öfkeyle söz söylemek. (**bürk-**: 1. Su vb. serpmek, saçmak. 2. Yağmur, kar vb. yağmak.). **Gegirdekke ur-**: *ağız*. Kendi çıkarına hareket etmek. **Qızıl gegirdek**: tartışma, münakaşa. **Qızıl gegirdek bol-**: çok sert atışmak, atışma yapmak. **Öz gegirdegin oyla-**: kendi menfaatini düşünmek.

Ağız

Köbik awız: Geveze.

Mañlay “alın”

Mañlay, *is*. 1. Alın. 2. Kader, alinyazısı, takdir. **qaramañlay**, Talihsiz, bahtsız, biçare. **Mañlayın jıyır-**: Hoş görmemek, kötü görmek, tasvip etmemek, surat etmek.

Burun

Suw murın: çok ağlayan, sulu burun. **murnın köter-**: Kibir göstermek, tekebbürlük etmek. **murnın jıyır-**: Beğenmemek, büyülenmek, burun kıvrırmak.

Saç

Şaşına oral-: âşık olmak.

Süyek “kemik”

Süyek: Ölüünün vücudu, kemik. **süyekşiler**: Ölüyü mezara defnedenler.

Diş

Tis jar-: Konuşmak, ağızından baklayı çıkarmak.

Kirpik

Kirpiginen muz jaw-: Çok öfkeli olmak.

2. Şekle Dayanan Örtmeceler

2.1. Türetme Yoluyla Yapılanlar

Karakalpak Türkçesinde türetme yoluyla yapılan örtmece örneklerinden bazıları şunlardır. Örneklerde de görüleceği gibi her türlü ek ile türetilmiş kelimeler, örtmece anlam içeren söze dönüşebilmektedir:

bez-gek, ısıt-pa, kök+sa-w, qağ-ındı, qaltıra-t-pa, qıl+aw, qışı-ma, qoyan+şış, qur-şa-ñı, maqa-w, mart-ıw, öt+le-w, pısqır-ıq (yansıma), sarıw, saz-ba (jürek sazba), süz-ek, şeş-ek, şikäs+län-, şöñqay-ma, tal-ma, tım-aw, tırıs-pay, tış-qaq, top+alañ, toppı+lı, tön-bek, tut-anaq, uş-pa, bos+a-n-, jük+lı, köl+le-t-, qumalaq+la-, küyew+sımaq, oyna-ş, salla-qı, er+şeñ, et+şi, şağ-awıq, köz+siz, til+lı, qol+lı, süyek+şi...

2.2. Birleştirme Yoluyla Yapılanlar

Bunlar sıfat tamlaması, isnat grubu, birleşik kelime, birleşik fiil gibi çeşitli yapılarda olabilir:

bası baylawlı, bası bos, bawır+qurt, iyt jegi, kök jötel, qara+qaptal, qara+talaq, qıl+tamaq, soqır işek, tilden qal-, tili kelme-, bas ket-, dem pit-, boyına hämle pit-, eki qabat, ülken дәret, may+quyırq, jez+ökşe, nāzik jol, aq+saqal, qanı buzıq, köz jüyrik, aq köz, boz bala, qara qağaz, qızıl gegirdek, sarı qarın, aş köz, gülli köz, tawıq köz, ger qulaq, ala qol, jekke qollı, qattı qollı, qolı tar, minezi tar, terisi tar, peyilli tar, köbik awız, qara+mañlay, suw murın, et qaş-...

2.3. Deyimlerle Yapılanlar

Karakalpak Türkçesinde deyimlerle yapılan örtmecelerden bazıları şunlardır:

Aldatmak: *közbayla-*,

Âşık olmak: *şaşına oral-...*

Azmak: *qulağınan kün körin-*,

Büyüklenmek: *murnın köter-*,

Çalınmak, kaybolmak: *qollı bol-*,

Çok beklemek: *közi sarğay-*,

Doğum, doğurma: *köz jar-, qursaq köter-*,

Ergen olmak (kız): *etegi kel-*,

Evlatlık vermek: *etegine sal-*,

Gülümsemek: *mıyıq tart-*,

İhanet etmek: *közine şöp sal-*,

Konuşmamak: *til baylan-*,

Konuşmak: *tis jar-*,

Korkmak, korkutmak: *közi uyasınan şıq-, közine körset-,*

Öfkesi dinmek: *qoltığına suw Bürk-,*

Ölmek, ölüm: *bir ayağı görde bir ayağı jerde bol-, dün'yadan qayt- (öt-), gör awzınan qayt-, köz jum-, jan tapsır-, qaytis bol-, qaza bol-, şiyirin jannan keş-, közine qum quyıl-,*

Tuvalete çıkmak: *dalağa şıq-, dâret sındır-,*

Üzölmek: *şiyirin janı közine körin-,*

Yemek yedirmek: *tabaq tart-,*

Yeniden evlenmek: *tösek jañar-,*

Yola çıkmak: *jol tart-,*

2.4. İkillemelerle Yapılanlar

jetim-jesir “dul; annesiz babasız çocuk”

2.5. Beddua/Alkışlarla Yapılanlar

qağındı tiygir “Hasta olasın, hastalıklara kalasın!”

3. Ödünçlemelerle Yapılanlar

Hastalık isimleri: *qorasan, saratan, şikäs, zıyan vb.*

Ölüm: *qaza* (< Ar. kaza), *müsiybet* (< Ar. musibet), *nabıt* (< Far. nabüd), *zawal* (< Ar. zeval) vb.

Sevgili, güzel: *sanem* (< Far. sanem), *sârwi* (< Far. serv) vb.

Ayıp sayılan şeyler: *kal* (< Rus.) Bağırsakta bulunan ve tuvalete dışarıya atılan dışkı, *haram* “cünüp” (< Ar. haram), *jınıs* (< Ar. cins) “cinsiyet organı”, *dâret* (< Ar. taharet) “çiş veya kaka”, *japa* (< Far. cefa) “hayvan tezeği” vb.

Şekle dayanan örtmeceleri, birkaç bakımdan (ses değışikliklerine dayalı olan, kısaltma yoluyla yapılanlar vb.) daha değlendirmek mümkündür. Ancak araştırmamız, elimizdeki kaynakları kullanarak oradan çıkan malzemelere göre oluşmuştur. Elbette bu araştırmamıza başka örneklerin girebileceğini ve bu örneklere göre yeni alt başlıkların oluşabileceğini biliyoruz.

SONUÇ

1. Tabu ve örtmeceler (öfenizm ve difenizmler), halkın inançları, millî örf ve âdetleri ile doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda kişide korku ve üzüntüye sebep olan ölüm, hastalık; kaygıya sebep olan doğum ve sonuçları; ayıp sayılan, utanma duygusu oluşturan cinsellikle ilgili her türlü söz ve davranış gibi olgularda örtmecelere sık sık başvurulmaktadır. Karakalpaklar arasında en çok görülen örtmeceler de ölüm, kadın, cinsellikle ilgili olarak söylenen örtmecelerdir.
2. Genel olarak aynı kültür ve inançlardan beslenen Türk halklarının dilinde kullanılan tabu ve örtmeceler, birbirine benzemektedir. Karakalpak Türkleri arasında kullanılan örtmecelere, aşağı yukarı diğer Türk topluluklarında rastlamak mümkündür.
3. Bir ihtiyaçtan doğan tabu ve örtmeceler, dilin önemli bir leksik ve stilistik tabakası olduğu gibi kaynağını kültür ve dilden alan etnolinguistik malzemelerdir.

KAYNAKÇA

- AHMEDOV, A. (1995). Türki Tilderindegi Tabu men Evfemizmder. Almatı: Ğılım. (İlk basım: 1973 Tabu i Evfemizmi v Kazahskom Yazıke. Alma-Ata.
- AKPINAR, T. (1989). “Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler”. Folklor ve Etnografya Araştırmaları. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, Erenler Matbaası.
- AKSAN, D. (1982, 1989, 1990). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim C 3. Ankara: TDK. Yayınları.
- BİLGİNER, H. (2001). Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar. Türk Dili, S 598.
- ÇAĞATAY, S. (1974). “Türk halklarında Tabu ve Örtmece (Euphemism) Sözcükler, Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu”. Millî Folklor Enstitüsü, I. Uluslararası Türk Folklor Sempozyumu. Ankara.
- DEMİRCİ, K. (2008). “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”. Millî Folklor, C 10/77, Ankara.
- GÜLENSOY, T. (1999) “Türk kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi”, *Türk Dili*, S. 565, Ocak, Ankara.
- GÜNER DİLEK, F. (2007). “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Söz Kalıpları”. Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 42.
- KİLLİ, G. (2006). “Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükler ve Örtmece”. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C 3, 3.
- KOÇ, A. (2010). “Hastalık İsimlerinde Örtmece”. Türk Dünyası Araştırmaları, 188.
- KRÖLL, H. (1984). O eufemismo e o disfemismo no Portuguese moderno. Lisbon: Instituto de Cultura e Lingua Portuguesa.
- MAMBETOV K. (1995), *Karakalpaklardıñ Etnografyalık Tariyhı*, Nökis “Karakalpakstan”.
- OYARKILIÇGİL, Ateş A. (1996). “Dilde Tabu ve Örtmecenin Yeri Üzerine”. Dil Dergisi, 49.
- ÖZYILDIRIM, Işıl İ. (1996). “Türkçe’de Örtmece Sözcükler Üzerine bir Araştırma”. Dil Dergisi, 50.
- ÜSTÜNER, A. (2009). “Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler”. TurkishStudies, 4/8.
- VARDAR, B. (1982). Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri. Ankara: TDK Yayınları.